

ПАРАДОКС БРЕХНІ

Микола БЕРДЯЄВ

Copyright © 1939; 2014

УДК 179.8

Колосальна роль брехні в людському житті. Світ захлинається від неї. На проблему брехні надто мало уваги звертали філософи. Брешуть не тільки люди брехливі за природою, але і люди правдиві. Брешуть не лише свідомо, а й несвідомо. Люди живуть в обіймах страху, і брехня є знаряддя захисту. Структура свідомості деформується функцією брехні, породженою страхом. Існує декілька типів брехні, і найцікавіший той тип, який усвідомлюється не як гріх і вада, а як обов'язок. Елементарним уявляється тип брехні корисливої, як засобу для досягнення егоїстичних цілей. Є тип брехні безкорисливої, майже художньої, коли людина втрачає відмінність між реальністю і власною вигадкою. Цей тип також не буде мене цікавити. Є ще тип брехні із співчуття, який може бути порятунком життя іншої людини. Правдивість не означає формалізму і педантизму. Етичний акт людини завжди творчо-індивідуальний і вчиняється для конкретного випадку життя, одиничного і неповторного. Але найбільше значення має брехня соціальна, схвалювана як обов'язок. Це вона наповнює життя держав і суспільств, підтримує цивілізацію, це нею пишуться, як оберіганням від розвалу й анархії.

Глибоко вкорінені в масову свідомість міфи є оприявленням цієї брехні. Через ці організовані міфи брехня керує світом, охороняючи людські суспільства. Стародавні міфи виникали з колективної несвідомої творчості, й у їх підґрунті завжди були якісь реальності. Сучасним міфам властива свідомо організована брехня. В них немає наївності. Це звучатиме песимістично, але потрібно визнати, що *брехня кладеться у підвалини організації суспільства*. Чиста, нічим неприкрита істина могла б спричинити кінець усіх речей, розпаду суспільств і держав, – говорять захисники прагматизму брехні. Політика значною мірою є мистецтво управління людськими масами, тобто передбачає демагогію, а відтак і брехню. Це мистецтво користується міфами, які не становлять випадковий продукт фантазії, а

характеризуються свідомою організованістю. Міф однаково створюється про предмет любові і про предмет ненависті, в ньому сильні емоції досягають великої наструненості й конкретності. Ерос та анти-ерос однаково викликають роботу завогненої фантазії, котра створює образи. Брехня, визнана соціально корисною, нині досягає в міфі таких небувалих масштабів і настільки деформує свідомість, що ставиться питання про кардинальну зміну ставлення до істини і до брехні, *про зникнення самого критерію істини*. І раніше брехня відігравала немаловажну роль у політичному житті. В дипломатії завжди вдавалися до хитрості і підступності. З початку Нового часу макіавеллізм увійшов до Європи як система управління державами. Але все ж таки брехня не визнавалася остаточно вищим принципом повсякдення, спрямованого на зростання і могутність. Зміна ставлення до істини була в Ніцше, в Маркса, у прагматичній філософії. Скажімо, Ніцше вже говорив, що істина є породження волі до могутності. Маркс навчав, що пізнання істини неподільно пов'язане з революційною класовою боротьбою, тому не може бути істини відчуженої від цієї боротьби. Прагматична філософія стверджує, що істина – це щось корисне і плідне для перебігу життя. Таким чином істина цілком підкоряється вітальному процесу, її критерієм є зростання могутності життя. І це на практиці призводить до того, що перестають *шукати істину, шукають сили*. Але для набування сили брехня може виявитися продуктивнішою за істину. Шукають сили тому, що відчують себе приреченими на загибель у світі, який *перейшов у кволий стан, у якому вже немає твердинь*. Я пам'ятаю, як на одному міжнародному з'їзді в Німеччині, незадовго до приходу Гітлера до влади, була прочитана доповідь про настрої німецького студентства, і головною думкою її була та, що студенти перестали шукати істину і шукають сили. Звідси постає надзвичайна роль техніки в сучасному житті.

Брехня – першооснова так званих тоталітарних держав, адже без організованої брехні вони ніколи не могли б бути створені. Брехня навіюється як священний обов’язок, як обов’язок перед обраною расою, як повинність в умогутненні держави та вибраного класу. Це навіть не усвідомлюється як брехня. Не визнається брехнею те, що посилює динамізм, слугує утвердженню життя, що надає сили в боротьбі. *Брехня може навіть здаватися єдиною істиною.* “Хитрість розуму”, про яку говорить Гегель, перетворюється на свідому практику корисної брехні. У Гегеля була вже небезпека релятивізації істини, підкорення її відносності історії. Брехня, яка у величезних масштабах практикується в радянській Росії і яка одержала жахливе уреальнення в московських процесах старих комуністів, є *діалектична брехня*. Брехня виявляється діалектичним моментом у здійсненні досконалого комуністичного суспільства. Кожний момент діалектичної динаміки релятивізується для повного святкування логосу в цьому процесі: наприклад, старий комуніст, вірний комуністичній ідеї, перетворюється на фашиста; отож попередній момент цього процесу абсолютно заперечується, але це визнається важливим для здійснення його мети, і т.д. Брехня у фашизмі і націонал-соціалізмі має не діалектичний, а вітально-динамічний характер. Проповідь нищівної ненависті до євреїв і марксистів потрібна для посилення динамізму, для зростання вітальної сили. Все, що мовиться про расового чи класового ворога, звичайно є брехня. Тут *ворог – фікція, необхідна для накручування ентузіазму, для виправдання насилля, для нарощування могутності.* Фронти, які утворюються у світі, просякнуті брехнею. Так званий антикомуністичний фронт є брехня і шантаж. У Німеччині це є просто знаряддя міжнародної політики і приховане бажання розподілу Росії. Взагалі ж це – зосередження корисливих капіталістичних і фашистських сил. Але антифашистський фронт, не дивлячись на існування реальної небезпеки фашизму в усьому світі, теж містить у собі брехню, тому що фашистами називають всіх антикомуністів, що, зазвичай, невірно. Багато прихильників капіталізму є лібералами, а не фашистами. Фашизм же зліквідовує приватний капітал і замінює його державним. Брехнею є розподіл світу на два табори, що становить прийом ведення війни. Насправді світ набагато складніший, він не складається з фашистів і комуністів. На брехні також

засновані політичні партії. Демагогія, без якої вони не можуть обійтися, завжди потребує брехні. Гасла, які виголошують партії під час передвиборної агітації, буденно нічого не мають загального з їх реальною політикою. *В усіх високосяжні цілі, що прикривають у край не високолетні інтереси.*

З більш глибокого погляду справедливо зворотне тому, що стверджує прагматична філософія, що обстоює всяка теорія, яка підпорядковує істину природному вітальному процесу. З великою впевненістю можна б було констатувати, що брехня корисна для завоювань життя і для організації сили в цьому недосконалому світі. Істина – чиста і не спотворена – може бути шкідлива і руйнівна для облаштування порядку, для всього систематизованого приховування дисгармонії. Сутнісно саме це говорить Полан – єдиний мислитель, котрий звернув серйозну увагу на проблемі брехні. З цим пов’язаний глибокий трагізм у долі християнства. Ф. Достоєвський у геніальній Легенді про Великого Інkvізителя розкрив не тільки діалектику свободи та авторитету, а й діалектику істини і брехні в упорядкуванні царства світу цього, в організації Церкви і держави. Істина, яка розпрозора Христом, є істина про безмірну свободу духу. Великий Інkvізор, вустами якого, на ділі, говорять усі охочі уможливити світовий порядок, визнав істину Христову руйнівною та анархічною, і для уреальнення блага людей він захотів виправити справу Христа. Його аргументування майже дослівно повторює Шарль Моррас, вождь французьких монархістів, який вважає Євангеліє книгою руйнівною й анархічною, але вихваляє католицьку церкву за те, що вона зуміла перетворити цю шкідливу і застарілу книгу на силу, котра зорганізувала порядок, тобто “виправила” справу Христа. Було б вкрай несправедливим віднести Легенду про Великого Інkvізителя винятково до католицизму. *Все історичне християнство зуміло перетворити християнську істину, яка становить апокаліптичний вибух світу, в силу, пристосовану до цього світу, до його вітальних інтересів.* Тисячократно люди підтверджували, що світ можна врятувати брехнею і лише брехнею, що *істина небезпечна для самого існування світу.* І все знову і знову ставиться перед людьми запитання: чи можна, чи допустимо рятувати світ брехнею? І чи можна віддати себе служінню істини і ризикнути існуванням світу? А це означило таке: чи можна в ім’я істини ризикнути заги-

беллю? Брехня може підтримати організацію суспільства і держави. Але вона внутрішньо руйнує особистість, тоді як істина її зміцнює.

Ф. Достоевський поставив глибоку проблему. Однак інакше, так само радикально поставив її і Л. Толстой, найправдивіший письменник світової літератури. Вся творчість Толстого спрямована проти брехні, є художнє викриття брехні, на якій базовані цивілізація, держави, організація суспільства. Вихідно *Толстой пропонує всім ризикнути, все поставити на карту*. Сутність його вчення про неминучість полягає в тому, що коли людина перестане чинити опір злу насильством, то почне діяти сам Бог, вступить у свої права божественна природа. Немає нічого простішого, як критикувати вчення Л. Толстого. Вельми легко показати, що при неминучості завжди перемаже зло. Але Толстой сподівався на історичне чудо, і в ім'я віри в це чудо *безпосереднього втручання Бога* пропонував ризикнути загинеллю суспільства, держави і цивілізації, загинеллю світу, який тримається на брехні і насиллі, на законі, протилежному закону Бога. Християни хотіли влаштовувати про всяк випадок свої діла так, щоб справи добре йшли навіть у тому разі, якщо Бога немає. Л. Толстой, *щонайперше, вимагає відмови від соціально корисної брехні*. З цим пов'язано надзвичайне правдолюбство його літературної творчості. Людина повинна перш за все перестати брехати перед собою і перед Богом, перестати закриватися від істини, яка може заподіяти страждання, не лоскоче самолюбство, а іноді становить пряму загрозу. Любов до правди є основна чеснота, і тому світ понад усе в ній має потребу. *Світ настільки забрехався, що втратив критерій істини*. Особа перестала відрізняти реальність від продуктів уяви, породжених глибинами несвідомого, від міфів, що володіють вітальною і соціальною корисністю. Творча уява може бути шляхом пізнання істини. Але завжди вкрай підозрілі діяння уяви соціально вигідні і корисні, спрямовані на знищення ворога і на виправдання насильства.

Наука любить істину і шукає її, вона не переносить брехні. Такий її принцип. У цьому, власне, велич науки. Справжній учений — аскет. Але і наукові теорії, що викривають ілюзії і брехливість свідомості (наприклад, З. Фройд і психоаналіз), можуть самі створювати міфи, вельми далекі від реальності. Так, Фройд створив справжній міф про універсальне значення комплексу Едіпа, яким пояснюється саме виникнення людських суспільств.

Відтак він тут є не дослідником міфу, а його творцем. Примітно, що творча уява Фрейда діє не в напрямку, корисному для вітального процесу, а в річищі вкрай песимістичному. Філософія самого Фрейда настільки слабка (я не кажу про його великі наукові звершення), що вона не може обґрунтувати і виправдати його любові до істини, котра викриває брехню свідомості. Один французький сюрреаліст, освоївши теорію Фрейда, дійшов висновку, що сину потрібно вбивати батька і що фундатор психоаналізу закликає до цього вбивства. Отож Фройд спокусився не оптимістичним, а песимістичним міфом. Наука схильна заперечувати релігійні реальності як міфи, породжені колективним несвідомим. Але вона сама створила міф про науку як про *універсальне знання, щовирішує всі питання*. Наука справді любить істину, але сцієнтизм є брехня. Вчені скрізь і всюди практикують брехню, корисну і вигідну для їх наукової гордині. Сучасний роман виявляє занадто грікі істини про людину (Пруст, А. Жид, Лавренков, роман психологічного аналізу). В літературі слушно мовиться про дисоціацію особистості, про втрату її центру, що породжує брехню. Але сама художня творчість виявляється задіяною у цей процес деградації особистості. Гостро розрізнення реальностей є акт цілісної особистості, і воно потрібне для правдивості. Зростання брехливості — це процес як соціальний, так і індивідуально-психологічний.

У чому ж причина виняткової ролі брехні в нашу епоху? *Це пов'язано із зміною структури свідомості*. Надзвичайне зростання брехні у світі і причому брехні виправданої, не усвідомлюваної як гріх, визначається передовсім екстеріоризацією *совісті*. Коли совість, що породжує моральні судження, переноситься з глибини особистості на колективи і на динаміку колективів в історії, то яка зазвичай брехня може виявитися виправданою. І в минулому брехня виправдовувалася не особистою совістю, а совістю колективною, совістю національною, церковною, державною, військовою, класовою, партійною і т. ін. Але ніколи ще не відбувалося в таких розмірах *вилучення совісті з глибини особистості і перенесення її на колективні реальності, як у наш час*. Особиста совість, особисте моральне розмірковування не тільки паралізуються, але від них вимагають паралічу. Особиста совість ніколи не могла б зважитися на таку брехню, на яку здатна совість держави, нації, партії, класу та ін. В ім'я інтересів ні-

мецької раси або пролетаріату можна допустити грандіозну й чітко організовану брехню, яка б нудила особисту совість окремого німецького націонал-соціаліста чи російського комуніста. Переродження *структури свідомості* виявляється у тому, що за індивідуальною свідомістю заперечується право навіть визначати реальності і відрізняти їх від фікцій; це право визнається лише за колективною свідомістю. Те, що для індивідуальної свідомості є брехнею, для колективної – реальність, хоча б це суперечило найяснішій очевидності. Будь-кому, скажімо, зрозуміло і цілком ясно, що демократичні держави не прагнуть війни і налаштовані пацифістськи. Але для колективної свідомості Німеччини та Італії ясно й очевидно інше – те, що саме демократичні держави хочуть війни, тоді як диктатури не бажать війни і борються за мир. Це, звісно, є брехня з погляду особистої свідомості і совісті, але ця брехня перетворюється на реальність з позиції колективної фашистської свідомості, тому що сприяє могутності диктатур. Для особистої свідомості і совісті зрозуміло, що розстріляні в СРСР старі комуністи були переконаними комуністами абсолютно, а не фашистами і не шпигунами. Але для колективної свідомості генеральної лінії Комуністичної партії брехня про старих комуністів є реальність, необхідна в діалектиці боротьби.

Брехня сучасного миру не є брехня в суб'єктивному значенні, у визначенні гріха суб'єкта; ця брехня – оприявлення глибокого переродження структури свідомості. *Зі світу все більше зникає особиста совість і все менше наявний її голос.* Але це не означає, що совість узагалі зникає, вона лише змінює свій характер. Отож кристалізується колективна совість з такою силою і в таких розмірах, що вона абсолютно пригнічує в людині особисту совість. Людина *приневолюється до брехні в ім'я того чи іншого розуміння колективного блага..* Брехня завжди є значною мірою явище соціального порядку. Людина бреше головним чином іншому та іншим. І навіть коли вона бреше сама собі, то це робить, маючи на увазі – свідомо і несвідомо – причинну присутність. Людина грає роль перед самою собою, щоб потім грати цю роль перед іншими. Диктатор завжди постає людиною, котра внутрішньо забрехалася, проте ця брехливість визначається його роллю перед світом. Соціальні стосунки людей наповнені не тільки

злою брехнею, породженою волею до могутності, але й безневинною умовною брехнею, яка може бути уможливленням людського співжиття. Так, наприклад, людина буває ввічлива з іншою людиною, котру ненавидить у глибині душі. Брехня об'являється злом, коли воля до домінування і могутності, причому не тільки особистої, але й колективної, прагне себе будь-що зреалізувати. Воля до могутності може бути властива окремому індивіду, проте вона завжди має соціальне узмістовлення. "Надлюдина" Ф. Ніцше неодмінно повинна утвердити себе в соціальних актах, котрі хай там що зажадають брехні. Воля до могутності не може бути втілена інакше, як з допомогою брехні. Христос говорив із силою, і в Ньому була лише чиста правда. Цезар, диктатор, може здобути силу, лише вдаючись до брехні. Без брехні можна реалізувати тільки відчуття свободи. Свобода є засновок, протилежний брехні. І достеменно звільнення людини – це звільнення від влади брехні. Масштаби брехні у світі визначаються появою централізованої колективної свідомості, опованої волею до могутності. Цьому *треба протиставити героїчну боротьбу за свободу духу, тобто за правду, яка розвінчує брехню.* Це зовсім не означає наявності індивідуалізму. Людина – істота комюнитарна (общинна). Боротьба не може не бути спрямована на створення нового суспільства, нової спільності людей. Однак *правда завжди означає, що дух визначає суспільство, тоді як брехня означає, що суспільство визначає дух.* Нове суспільство не створюється дипломатією, тобто пристосуванням до реалій світу. Світ так переповнений брехнею, брехня настільки роз'їдає самі високосяжні людські ідеї, що одними силами цього світу, в якому все релятивізовано, не можна перемогти брехню. Віра *у перемогу над брехнею передбачає віру в існування сили, котра витає над світом, сили надсвітової Істини, себто Бога.* Навіть якщо весь світ просякнений брехнею, то все-таки є Істина, чиста від усілякої запламованості брехнею, і в боротьбі проти неправди ми повинні об'єднатися з цією Істиною. Особиста совість визначає наше ставлення до цієї вищої Сили – до Істини, але це не є совість, ізольована від інших людей, це – совість, яка просякнута відчуттям духовної братерності людей, побратства в Істині, а не в брехні.

Переклад проф. Анатолія В. ФУРМАНА

Надійшла до редакції 25.05.2014